

महाराष्ट्रातील सहकारी संस्थांचा उद्योजकतेतील वाटा आणि शाश्वत विकासातील योगदान

गणेश गुलाबराव वानखडे¹, डॉ. सुनील एन.ढेंरे²

¹संशोधक विद्यार्थी

²संशोधन मार्गदर्शक

कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय, बोरी अरब

Corresponding Author – गणेश गुलाबराव वानखडे

DOI - 10.5281/zenodo.15250587

प्रस्तावना :

महाराष्ट्र सहकार चळवळीचा गड मानला जातो. येथे साखर कारखाने, कृषी संस्था, दुग्धव्यवसाय, पतसंस्था, सहकारी बँका, मत्स्यव्यवसाय, तांदूळ गिरण्या, गृहनिर्माण संस्था, महिला बचत गट आणि आदिवासी सहकारी संस्था अशा विविध क्षेत्रांत सहकार चळवळीने मोठे योगदान दिले आहे. सहकारी संस्था उद्योजकता वाढविण्यासाठी आर्थिक मदत, कौशल्यविकास, बाजारपेठेचा विस्तार, आणि सामूहिक नेतृत्व देतात. त्याच वेळी, शाश्वत विकासासाठी पर्यावरणपूरक उपाय, नैसर्गिक संसाधनांचे संरक्षण, सामाजिक न्याय आणि ग्रामीण भागाचा विकास यावर भर देतात.

कीवर्ड : सहकारी संस्था, उद्योग आणि उद्योजगता, शाश्वत विकास.

महाराष्ट्रातील सहकारी संस्थांचा उद्योजकतेतील वाटा :

(अ) कृषी आणि अन्न प्रक्रिया क्षेत्रातील योगदान:

साखर सहकारी कारखाने : महाराष्ट्रात सुमारे 200 हून अधिक साखर कारखाने असून ते स्थानिक ऊस उत्पादक शेतकऱ्यांना आर्थिक बळ देतात.

- दुग्ध सहकारी संस्था : गोकुळ, वारणा, माही, अमूल यांसारख्या संस्था दुधाच्या उत्पादन व विक्रीस चालना देतात.

- शेतीपूरक उद्योग आणि प्रक्रिया उद्योग : कृषीमाल प्रक्रिया, अन्नप्रक्रिया उद्योग (जसे की, लोणची, सेंद्रिय तांदूळ प्रक्रिया) वाढीस मदत.
- फळे-भाजीपाला सहकारी संस्था : आंबा, डाळिंब, केळी, संत्री, कांदा, बटाटा यांसारख्या पिकांसाठी निर्यातक्षम उत्पादने तयार करणे.

(ब) पतसंस्था आणि सहकारी बँकांचे उद्योजकतेतील योगदान:

- पतसंस्था व सहकारी बँका : अल्प व मध्यम उद्योजकांना भांडवल पुरवठा करणे, शेतकऱ्यांना कमी व्याजदराने कर्ज उपलब्ध करून देणे.
- स्वयंरोजगारासाठी मदत : लघु आणि मध्यम उद्योग (MSME), महिला उद्योजक आणि स्थानिक व्यवसायांना आर्थिक पाठबळ.
- डिजिटल बँकिंग आणि कर्ज योजनांचा विकास : ग्रामीण भागातील उद्योजकांसाठी ऑनलाईन कर्ज प्रक्रिया आणि डिजिटल पेमेंट सुविधा.

(क) हस्तकला आणि लघुउद्योगातील सहकारी संस्थांचा वाटा:

- वारली पेंटिंग सहकारी संस्था (पालघर, ठाणे) : आदिवासी कलेचा जागतिक स्तरावर प्रसार.

- बांबू आणि गोंद उत्पादन संस्था (गडचिरोली, चंद्रपूर) : स्थानिक संसाधनांवर आधारित उद्योजकता वाढवणे.
- हस्तकला आणि वस्त्रोद्योग सहकारी संस्था : पैठणी, नारायण पेठ, कोल्हापुरी चप्पल यांसारख्या उद्योगांना मदत.

शाश्वत विकासातील सहकारी संस्थांचे योगदान :

(अ) पर्यावरणपूरक शेती आणि जैवविविधता संवर्धन

- सेंद्रिय शेती सहकारी संस्था : रासायनिक खतांऐवजी नैसर्गिक पद्धतींचा अवलंब (सातारा, कोल्हापूर, नाशिक).
- शेतकरी उत्पादन संघटना (FPOs) : थेट ग्राहकांशी जोडणी करून मध्यस्थांना कमी करणे.
- पाणी व्यवस्थापन आणि जलसंधारण : सहकारी पाणी वापर संस्था, पाणलोट विकास योजना (पुणे, सोलापूर, मराठवाडा).

(ब) पर्यावरणपूरक ऊर्जा आणि तंत्रज्ञान वापर:

- सौरऊर्जा आणि बायोगॅस प्रकल्प : साखर कारखान्यांमध्ये बायोगॅस, इथेनॉल निर्मिती (विजयनगर, कोल्हापूर).
- सौरऊर्जेचा वापर वाढविणाऱ्या सहकारी संस्था : शेतकरी गटांसाठी सौरपंप आणि सूक्ष्म सिंचन योजना.
- प्लास्टिकमुक्त गावांसाठी सहकारी गट : पुनर्वापर आणि अपशिष्ट व्यवस्थापनात सहकारी संस्था कार्यरत.

(क) ग्रामीण आणि आदिवासी विकासातील भूमिका:

- गृहनिर्माण सहकारी संस्था : परवडणारी घरे उपलब्ध करून देणे (मुंबई, पुणे, नागपूर).
- महिला बचत गट आणि लघुउद्योग : स्वयंरोजगारासाठी मदत (सातारा, सांगली, औरंगाबाद).

- शालेय आणि तांत्रिक शिक्षण संस्था : ग्रामीण भागात कौशल्य विकास केंद्रे स्थापन करणे.

सहकारी संस्थांना भेडसावणाऱ्या समस्या आणि उपाय:
मुख्य अडचणी:

- राजकीय हस्तक्षेप आणि व्यवस्थापनातील कमकुवतपणा.
- सहकारी बँका आणि पतसंस्थांमध्ये अपारदर्शकता आणि भ्रष्टाचार.
- बाजारपेठेतील स्पर्धा – खासगी कंपन्यांसोबत टिकाव धरणे कठीण.
- नवीन तंत्रज्ञान आणि डिजिटायझेशनचा अभाव.

संभाव्य उपाय:

- शासनाने पारदर्शक धोरणे तयार करणे आणि सहकारी संस्थांना स्वतंत्र अधिकार देणे.
- नवीन तंत्रज्ञान (AI, डेटा अॅनालिटिक्स) सह सहकारी संस्थांचा समावेश.
- सहकारी उत्पादनांना राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठ मिळवून देण्यासाठी ब्रँडिंग आणि डिजिटल मार्केटिंग.
- ग्रामीण आणि आदिवासी सहकारी संस्थांना विशेष वित्तीय आणि धोरणात्मक मदत.

निष्कर्ष आणि पुढील दिशानिर्देश :

महाराष्ट्रातील सहकारी संस्था उद्योजकता वाढविण्यासाठी महत्त्वाची भूमिका बजावत असून त्या शाश्वत विकासाच्या दिशेनेही वाटचाल करत आहेत. कृषी, दुग्ध, पर्यटन, पर्यावरणपूरक ऊर्जा, आदिवासी विकास आणि महिला सशक्तीकरण या क्षेत्रांमध्ये त्यांचे योगदान मोठे आहे.

तथापि, राजकीय हस्तक्षेप, व्यवस्थापनातील त्रुटी, तंत्रज्ञानाचा अभाव आणि जागतिक बाजारपेठेतील स्पर्धा ही मोठी आव्हाने आहेत. त्यामुळे सरकार, स्वयंसेवी संस्था आणि स्थानिक उद्योजकांनी

एकत्र येऊन सहकार क्षेत्राच्या बळकटीसाठी काम करणे गरजेचे आहे.

संदर्भ :

1. भारत सरकारचे MSME मंत्रालय – www.msme.gov.in
2. RBI च्या लघु उद्योग धोरण अहवाल (2023)
3. नाबार्ड (NABARD) MSME अहवाल (2022)
4. UN Sustainable Development Goals (SDGs) आणि MSME क्षेत्र
5. भारतातील स्टार्टअप इकोसिस्टमवरील अहवाल – NITI Aayog (2023)

6. <https://sahakarayukta.maharashtra.gov.in>
7. <https://ncui.coop>
8. <https://www.nabard.org>
9. <https://www.niti.gov.in>
10. Co-operatives in India: A Critical Analysis" – B.S. Bhatia & G.S. Khera
11. "Indian Cooperative Movement: A Profile" – B.S. Baviskar & D.W. Attwood
12. "सहकार चळवळीचा इतिहास आणि भविष्यातील दिशा" – डॉ. अभय टिळक